

НОХЧИЙН РЕСПУБЛИКИН АРАХЪАРЧУ ЗІЕНИЙН,
КЪОМАН ПОЛИТИКИН, ЗОРБАНАН, ХААМИЙН
МИНИСТЕРСТВО

*Нохчийн
гІиллакх -
овздангалла*

Нохчийн Республикин арахьарчу зIенийн,
къоман политикин, зорбанан, хаамийн
министерство

Нохчийн гIиллакх — обздангалла

Соьлжа гIала
2011 шо

Составитель:

С. Хаджиев

Авторы статей:

С.-М. ХАСИЕВ

И. АТСАЛАМОВ

Заказчик:

Министерство Чеченской Республики
по внешним связям, национальной
политике, печати и информации

Zhaina

Нахская
библиотека

Вайн гІиллакхаш

Синкъерам

Нагахъ санна нохчийн къомера дуьненна а хьалха дозалла дан йиш йолуш цхьа хІума даьл-
лехъ, хьалхарчу декъана, иза синкъерам лара
безар бу. Тахана халкъ а хилла доьхна даьржи-
на долу вай, юха, ша хьалха ма-хиллара, къам
хилла дІахІуттур хиларх а, цІена синкъерам цу
тІехъ вайна ницкъ болу гІортор хилла дІахІуттур
хиларх а дог теша. Синкъерамца догІуш долчу
гІуллакхийн хаза а, дика а агІонаш Іамош, тол-
луш, уыш тІийригна тІе туьйсу суьлхьанаш сан-
на, схьагулдан деза. ТІаккха ала йиш хир яр-кха:
хьалха санна къам хилла дІахІоьттина вайниг.

Юха а билгалдаккха лаьа: синкъерам дуь-
ненна а хьалха вай дозалла дан догІуш йолу ин-
ститут ю. ХІунда аьлча кхечу къаьмнашна шаьш
цивизацин лакхене кхаьчна моттахъ а, и санна
йолчу лакхене уыш хІинца а кхаьчна бац. Цуьнан
баккъал болчу чулацаман а, цуьнан оьздангал-
лин маьІнех а шаьш кхетча, кханенга сатуьйсусх
долчу дуьнен чуьра дерриг а къаьмнийн векалш,
«иза шайн-шайна ца хилча ца болу», бохуш, цуь-
нан гІиллакхаш Іамо гІерташ, вай долчу «хьаж-
цІа» оьхур бара.

Доцца аьлча, синкъерам, шен диканиг-вуниг зуьйш, цецах чекхдоккхуш, толлуш, шен оздангаллин терхашца нисъеш, нохчийн кьомо кхоьллина Iаламат мехала институт ю. Дайшкара вайга кхаьчна кхин хIума ца хилча а, и цхьаь а тоьар дара вайна юьхькIайн хила а, кортош айина дуьнен чохь лела а. Кхечу кьаьмнийн иза цахиларе хьаьжча-м муххале а вайн дайшкара доккха хьуьнар оьшуш хIума хилла иза. Гуттар доккха хIума ду иза, дуьнена юкьарчу хьоле диллича, кхечухьа и саннарг цахилар дага лаьцча: йоьIан аьтто бар; дуккха а кегийра нах бовзийтар; тIехьийзорца, царех цхьаь кьасто аьтто баккхар; цуьнца шен дахаран некъ дIаболор.

Нохчийн йоIана а, кIантана а вовшийн довза а, самукьадаккха а (тIехьийзаран юкьаметтиг дIакхехьа) ворхI тIегIа ду кьастийна. ЙоIа цхьа бахьана, цхьа некъ ца белча, кIентан йиш ца хилла юкьаметтиг лакхарчу тIегIантIе яккха. Масала, дуьххьарлерчу тIегIан тIера, дукха хьолахь, дIадолалуш хилла цу шиннан довзар. Хьешан цIарах сакъерар ду иза. Синкъерамехь а доцуш, кхечанхьа, кIанта шен безам йоIе дIакховдор вайн дайшлахь дукха чIогIа даьсса хIума лоруш хилла, и шиь берахь дуьйна цхьаьна хьалакхийьнехь а.

Хьалхара тIегIа, вай лакхахь ма-аллара, йоIера хьешан цIарах сакъера пурба даккхар ю, уьш

цхъана юьртара хьовха, кевнах ков а хІоттаделла
бexаш белaxъ а. Делахъ а коьртаниг кхечу маьІ-
ница ду кхузахъ. ЙоІ я кІант хьошалгІа дахча,
царна лерина синкьерам беш хилла, цу тІе, хье-
шана хъаша кхачош ца хилла. ХІунда? ЙоІана я
кІантана нах бовзаран го шорбан Іалашо йолуш.
ЛадобгІча, ойла йича, доккха маьІна Іуьллу цун-
на бухахъ! Хьешан цІарах цхъана буса шегә кый-
рина а сакыйринчу кІанте, тІаккхахула мацца а,
миччанхъа а вовшахкхеттачохъ йоІа маршалла
хаттахъ, кІантана а, гуонах болчарна а хаа хилла,
йоІана цуьнца долу гергарло кІаргдан лууш хи-
лар. Нагахъ ца хаттахъ, шен дагахъ мелла яккхий
«гІаланаш» югІуш иза хиллехъ а, кІант юхавала
везаш хилла. Вайн дайша зІакардаьхнин гІил-
лакхашха лерина долу йоІана лаахъ а, ца лаахъ а
кІанта «тІам» хьоькхуш гуонах хьийзачуьра дІа
цавалар кхечу, кьаьсттина евро-оьрсийн гІиллак-
хашца, вайна юкьа даьржина ду. Гуттар вуониг:
йоІа шен гІуллакх тІе ца лавцча, кІанта дегабаа-
маш бар, ша санна волчу стагца хьогІе ваьлла ца
Іаш, иза а чІогІа дастаме хІума доллушехъ, йоІа-
ца а, цуьнан нахаца а хьагІ лоцуш хилар.

ТІехьовзор синкьерамехъ, белхех я ловзар-
гахъ бен дІадоло йиш ца хиларе хьаьжча (нахана
гучохъ, хезачохъ, хуучохъ), гучуйолу: цу гІуллак-
хан кхин цхъа тІаьхье кхечанхъа дагара хайтар

осалчу хІуманех лерина хилар. ШолгІа-делахь, синкъерамехь (узаконенни) хиллачу довзаран тІаьхье мухха хилахь а, гучудолу цуьнан ларам бар.

Дагалаца догІу, вайн хІусамашкахь хьеший дукха латтарца, царна синкъерамаш барца, йоьІан, кІентан керла довзар, хІора сарахь бохург санна, хила тарлуш хилар. Аьллагунна тІетухур вай, хІора зуда ялоза волу кІант – мехкан нуц а, хІора араязлаза йолу йоІ – мехкан нус а ларалуш хилла. ХІунда аьлча, рицкъа мичахь, хьаьнца нислур ду, хууш дац. Дийца ца оьшуш, гуш дукх, мел хийцаделла, керчина гІиллакхаш, мел дастаме даьлла ша адам а.

ЙоьІан лаам хиьначул тІаьхьа (синкъерамехь), тхьамдашкара пурба доккхий, «дуьненан юкьара сакьорур ду» аьлла, дош доьхуш, ша кІант я цуьнан накьост вистхуьлуш хилла йоІе. Хьалхарчу тІегІана тІехь сакьоручу хенахь цу шиннан вовшашна хьалха, цхьа а тайпа бохург санна, декхар ца хиллехь, шолгІачу тІегІана тІе юкьаметтиг яьлча, декхарш мелла а совдовлуш хилла.

КхозлагІчу тІегІанехь, шаьш цхьана юьртара делахь а, юьртахочун цІарах сакьорур ду олий, дош ло йоІа. Цигахь декхарш кхин а совдовлу. КІентан дегайовхо хьалайолу. Юкьаметтиг юьр-

тахочун цIарах тIехыйзаре кхаьчча, шена бовза-
безачу лулахошка а кхайкхина, йоIаца мелла а
паргIат вистхила аьтто болуш хилла кIентан.

ДоьалгIа тIегIа – «йогIур ю», аьлла, дош да-
лар; пхоьалгIа – хан йиллар; ялхалгIа – тешамна
кара хIума ялар (кара йовлакх, лергара чIагарш,
мухIар и. дI. кх.); ворхIалгIа – араер йолу де, хан
билгалъяккхар. Хьалхарчу кхаа тIегIанах гергар-
ло чекхдаьлlexь, йоьIан ойлане хьаьжжина, важа
тIегIанаш ца лардар бехке лоруш ца хилла. Амма,
тIехыйзарца-тIехыйзорца гучудериг ворхI тIегIа
долу синкьераман гIишло пирамидах тера хилар
ду: бухара тIегIа – хьешан цIарах дош далар, и
тайпа тIехыйзарш-тIехыйзораш чот йоцуш дук-
ха хила таро хилар; лакхара тIегIа – пирамидан
буьххье кхаьчча, цхьаь бен вуьсуш цахилар. Иза
а дац, иза цуьнга хIета-вета яха еза бохург (ехна
юьгуш санна). Нагахь кIантера, я цуьнан гергар-
чаьргара цхьа овзда доцу, нахана дош хеташ доцу
хIума далахь, йоIа пхьобханахь кхайкхадойтуш
хилла: оцу я хIокху бахьанина хьанеха-минехана
делла долу дош ша юха оьцу, олий.

Нохчашна юккьехь даима а осала лерина ду
дегабаамаш бар, моханаш кхехьар, синкьераме-
хь-м муххале а. Цундела кхаьсттина пайда боц-
чех а, дастаме а лоруш хилла йоIаца долчунна
тIехь-м муххале а.

Шахъарера шахъаре баларца кІез-мезиг хий-
цамаш юкъа багІахъ а, вовшахтохаран а, дІак-
хехъаран а шен куц-кеп йолуш бу синкъерам.
Масала, мехкарийн меттиг баърчехъа ю, божарий
чуволучохъ дІанисло. Мехкарийн а, божарийн а
тхъамданаш ул-уллехъ ган тарло тахана. Иза до-
гІачех дац. Мехкаршкахъ мелла а йисина йолу
охъахааран кеп кегийчу нахера дІаяьлла лара ме-
гар ду. Цундела цунах лаьцна хир ду вайн къа-
мел.

Жимачу стагана, синкъерамехъ-м муххале а,
товш дац, куьйга корта а лаьцна, букар вахар, я
уьссазза букъ бойна шайтІа санна, аркъал сетти-
на Іер. Ког-куьг дІасакхоьссина, ваьржина Іер а
дац товшдолчех лерина. Лехча санна, меженаш
дІахецна я, пхенаш озийча санна, хебна Іан йиш
яц оздачу стеган. ДжІай-гІанта тІехъ Іахъ а я
кхечу лекхачу меттехъ дІанисвеллехъ а, товхана
бертиг санна, голаш гІаттийна хаар а ду оздадо-
цучех лерина.

ХІинца-м башха тидаме оьцуш дац, амма
цхъана хенахъ, гола тІе ког баккхар эхъе лоруш
хилла, эло шен лайш болчохъ бен шегара далийта
мегаш хІума ца хилла. Шаьш муьлш ду царна диц
ца далийта, деш хилла цо иза. Цу тІе, иза воццо,
цара массара а коьртара хІуманаш дІаяха езаш а
хилла. Со жима волуш, вай цІера даьхна дукха

хан ялале хила там бу иза, цхъана суьртан тидам бар нисделира сан. Цхъамма-м, тилкхазаваьлла, гола тIе ког баьккхича, чохь мел волчо изза дира. «Дагахь хIума долуш дина хIума дацара шуна иза, сайна бехкцабиллар доьху ас», – аьлла, охьабаккххира хьешо гола тIера ког. Бухахьболчех воккхачо: «И ледарло йолуш верг хьалхавер вацира те, бохуш, сакIамделла Iаш дара тхо тхаьш а. Баркалла хьуна, некъ баккхарна», – олуш, дерзийра.

Уггар мегар доцчех ду, цуьнца нийсса, цатовш, лайн амалех лерина а ду: баккхийнаш, ненахой, стунцахой болчохь гола тIе ког баккхар.

ХIора къоман шен-шен кхетамца догIуш ду йоьлан, кIентан юкъаметтиг дашца билгалъяккхар: масала, французийн – тIам хьакхар, оьрсийн – бешара йийна хIума я бежана кхиорца. Вайн дош тIехьийза бохург а ду шен цхъа маьIна долуш.

Стаг – стигалан векал, зуда – лаьттан векал ларалуш ду вайн. Делахь-хIета, йоIана баланаш лакхара охьабуьссуш хиларе терра, царна дуьхьалваьлла, уьш цунна тIе ца кхочуьйтуш, тIехула хьийзаш ву кIант. Зударшца шен дахарехь мел лелориг къонахчо (вуйцург вуйззина къонах хилар диц ма де) цу тIера леладо.

Вовшийн лараман кепаш (Iуьйре-суьйре, де-

буьйса, серло-бода боху кхетамаш санна), цхьаь ца хилча, важа доцуш, ша даьккхича, тIаьхье йоцуш довш, хIума дуй хууш хилла вайн дайшна. Цундела оьрсаша вайна юкьабалийна, баржийна эмансипаци (бакьонаш цхьатерра) боху кхетам. Дуьне мел ду, иза нохчашца чекхдер долуш хIума доцийла, хаа деза. ХIунда аьлча, божаршна, зударшна оьшург, хьаштдерг тайп-тайпана хиларна. Цу тIе, йовхачу цIарна, шийлачу хина тIе боьду некъ, царех оьцу пайда ша-ша бу. Оьрсашкахула вайна юккьехь даьржина эмансипаций, вайн цхьацца болчу «молланаша» зудчух яцо бIарз ян еза бохургтий нохчийн оьздачу гIиллакхашца цхьаьна догIуш дац.

Вайн дайша керла кхоллалур болу доьзал, муха, стенна тIера кхоллалуш бу бохучун мел пусар деш хилла гайтархьама, масална хилларг далор ду ас.

Вайна ма-хаьара, Шемала шен низам хIоттийна ма хиллий: пхийтта шо кхаьчначу йоIа, нагахь санна кхаа дийнахь-бусий ша яха реза волчуьнан цIе ца яккхяхь, иза юха тIедогIучу кхаа дийнахь-буса юьггучуьнга дIаялар тIедожош. Цу хьолехь — синкьерам, хийистехь вовшахкхетар, чукхайкхар, тIехьийзар, кхидIа дерш дихкина хилла цо.

Амма Нохчмахкара цхьана юьртара кегий-

ра нах хи йистехъ вовшахкхеташ хилла куц ду. Хъан низам талхош, тхан юьртара кегийрхой хийисте сакъера хIуьттуш бу, аьлла, вахана цхьаь Шемална тIе арз эцна (тахана эшара вайна и май-ралла, шена Iедало догIуш хIоттийнарг схьала-хъара аьлла, тIеваханчу стаге я зудчуьнга, хIарра процент лахъ, лур ду, бохучунна хьалха хIотта).

Цу юьртара лоруш волу шийтта стаг схьак-хачаве шена тIе аьлла, цо омра дича, уьш цунна тIебигна хилла. Оцу шийттанна юкъя нисвелла хилла ГIеза-Махьмица дуьйна тIеман юкъ йих-кина лаьттина, ша имам Шемал маситтазза кхе-лах хьалхаваьккхина волу, йовхачу аьхка салазна стерчий а добжна, цу тIе виллина вига везаш волу цхьа юьхк, когаш, куьйгаш цахиларна.

Шен низам талхош долчу шун кортош ца даьхча ца волу ша аьлла, боху, тIекхайкхинчаь-рга имама.

Шемал, — аьлла, дуьхьал вистхилла салаз тIехъ валийнарг, — тхан кортош-м дашо дацара, оха уьш оццул лардал, дилханах ду. Кху дезткъа шарахъ, чета цун (цу) межиргаш а тийсина, мича ницкъо тIом бойту тхоьга кIайчу паччахьан дуь-хьал, хаьий хьуна? Тхайн кортош лардан Iалашо хьалха а яьккхина тхо леллехъара, кху тIеман хьал тхоьга хIоккхул лалур дара аьлла хетий хьу-на? Тхо кхоьруг, хьо кхера везарг — хIусамашка-

хь хуьлу тIом бу. Оха тхайн кегийрхой хийисте а бахийтина, синкьерам а хIоттийна. Кхул тIаьхьа а изза дийр а ду, хIунда аьлча, керла кхоллалуш болу кхерч, кегийрхой тIехIуьтту сирла шовданан хи санна, цIена а, дуьнен чохь мел долчу хIуманна иза эшар санна, уьйр-безамца чекхбала а лаьа тхуна. Паччахьца беш болу тIом тхуна хIумма а доцу хIума хета, амма иза чуберзахь, вай эшна лара мегар ду хьалххе дуьйна дIа.

Лакхахь аьлла ма-хиллара, синкьерамехь хелхабовлар тхьамданашна тIера дIа роIехь хуьлуш ду, ловзаргахь санна, юкь-юкьара доцуш.

Бал боху дешан маьIна гатдина, цхьана хелхабовларна тIедерзийна тахана. Бал бохучунна юкьадогIуш ду:

1) хелха бовлар (бал цкьа дIаболийча, массо а цаваларх бехке дац, юха дIадолош сецначуьра дIадахьа мегаш гIуллакх хилча-м муххале а);

2) хелхадовларан го сецча, ладугIучу эшарийн рагI тIе кхочу (чохь берш дуьненах, дахарх, гIиллакхех, дайх, дIадаханчух ойлане бовлиита деш ду иза);

3) йоIе бистхила лууш болчу кегийрачу нахана аьтто боккху;

4) илланча чохь велахь, цуьнан иллига ладугIу, я чувеанчу воккхачо кегийчарна ладоьгIча пайдехь хир долу кьамел до.

И кеп кхоьллинарш, баккхий Илманчаш-м
хаац суна, философаш, психологаш, психиатраш
ца хилла ала хала ду. Хиунда аьлча, дика хууш
хилла царна адаман сих, дагах, деглах дерг. Кегий
нах бистхуьлучу хенахь дош галдалар бахьана
долуш кхолладелла вовших цакхетар, илли ала-
ро, хьекьалечу дашо, дайшкахь хилла доьналла,
сий хьахоро тIепаза бойуш хилла юкьаметтигаш
хьогIе ерзо кхоллабелла зирх. Цул тIаьхьа хьенан
ала йиш ю, уьш кхетам лахара болуш хилла?!

Вистхила лаам гучубоккхуш, шена тхьам-
дера кIанта дош доьху, «хIара хьенех цу йоIе
(йоьIан цIе а йоккхий) вистхила пурба лахьара
ахь», олий, мехкарийн тхьамдера пурба а доккху.
Амма кIант вистхила воьлча, йоIа, «шена кху
чохь бехкен стаг ву», ала тарло. Чехкка хьала а
иккхина неIаре цавадарх, жимма хан-зама а йо-
луйтий, цхьа бахьана а лохий, араволуш ду йоIа
вуьйцуш волу бехкениг. КIант вистхилла ваьлча,
чувеана шен метте дIатарло араваьлларг.

Юкьа а иккхина, «хIорс-тоь» аьлла, «кьап-
кьарс» оьккхуьйтуш, дIасаветтаваларх хелхар
хуьлуш дац. Цуьнан а ю шен лар а, кеп а. Цунах
лаьцна вай ловзар хьахийначохь дуьйцуш ду.

Синкьераман куц-кепех лаьцна дийца кхин а
дуккха а ду, иза цхьана дийнан кьамел хилла ца Iа.
Цкьа таханенна дерзош ала деза, нохчийн синкье-

рам — иза кѡман са, дог, букѡан сурт ду. ХІунда аьлча, цигахула бен оьзда а, беркате а доьзал кхолла аьтто ца хилла вайн дайн, тахана а бац кхин некъ. Имам Шемал иза кагбан воьлла. Советан Іедало синкѡераман са, дог, чарх ша-ша доккхуш, дІаса а даьккхина, сийначу цІергахь дагийна, махе чим дІаса бахьийтина. Шен чулацамца, куц-кепаца нохчийн синкѡерам юхаденбар кѡам шен оьздангаллин гурашкахь меттахІоттор ду.

С.-М. ХАСИЕВ,
этнограф, историн Іилманийн кандидат

Нохчийн гиллакх-обздангалла

Ловзар

Зуда ялийначохь ловзар хила хьакъ ду, хилча, хаза а ду. Амма цу тIехь цхьа хIума дицдо вай: ловзар коьртаниг делахь а, тойнан иза цхьа дакъа бен дац. ШолгIа-делахь, ловзар нускална, иза далийначу кIантана, я цу хIусамна деш а, хIоттош а дац, царна цунах вуно кIезиг дакъа кхочу (оьрса-ша а, кхидолчу къаьмнаша а шайна до иза). Вайн ловзар юьртана а, коьртачу декъана – кегийрхошна, церан самукъадаккха хIоттош ду. Кегийчарна иза хууш хилча, ловзар дохо уьш богIур бацара аьлла, хета. Тахана, вайна ма-гарра, иза хIоттийначу нахана цунах бала бан, коьртаниг царна лазам баккха богIу цхьаберш цу ловзарга. Гарехь, оцу гIуллакхах церан самукъа алсам а долу. Ловзар обзда а, гIиллакхехь а дIадахьар массарна а тIедужу, коьртачу декъана, кегийрхошна. Цундела бакъдолу ловзар тахана наггахь бен хуьлуш дац. Ас хьалха ма-аллара, ловзарга гIерташ йолу (нах аьлча-м, нийса хир дацара царех) пелагаш, дикане диканца йогIуш яц. Цундела цкъа а, шозза а нехан меттиг йохош цаьргара хIума даьлча, шайн нахе дIакхайкхабой, лай тIе хиьна кьийгаш санна, гучубовлу уьш. Цул сов, тIехьийзачу мехкарша

буьту, кхечу юьртарчу мехкарша а тӀе ца лоцуш лела. Дагалоцур вай Эвтарарчу Курачу Хизарс шен дахарехь тӀаьххьара аьлла дешнаш: «Кху самукьадаьлла Іачу кегийрачу нехан меттиг ца йохо а, той вайна хІоттийначу керта балийн марха ца хьовзийта а, дега юккье шокьали кхетча, «ахІ» ца олуш, сайн са долубьтур дара ас». Ша ма-бохху, шен са а далийтина цо, мичахь муха лела деза гойтуш. Вайн кьонахий хила а хилла, цара вайна масалш а дитина.

Ша бахьана долуш нехан меттиг йохор уггар осалчух лерина ду нохчаша, ворхІе а дайшкахь дуьйна.

Цхьамма а цига кхайкха ца оьшуш (оьрсийн а, иштта кхидолчу кьаьмнийн а санна), маьрша тӀеваха, дакьалаца йиш йолуш дара вайн ловзар. Иза шена цхьанна, я цхьана тобанна, куьпана доцуш, массарна а дакьа кхочуш, массеран а бала кхача безаш юкьара хІума хилар вайна хиьча. Цунах долу дика а, вуон а хІоранна а кхачарна, маьрша, юкьара ду иза. Вайн оьздачу дайша вайна йитина хазна яра иза, цуьнан тидам а бина, бала а кхаьчна, дӀалелло нахана хиьча... лиьча.

Охьаховшаран, мехкарий-кӀентий дӀанисбаларан ловзаран кеп синкьерамехь ерриг ю. Амма синкьерамехь тидам тӀе ца боьдуш дуьсурш кхузахь гучудовлу. Иза тхевнна кӀелахь дӀахьош ца-

хиларе терра, мехкарий дІанисбо я малхбалехъа, я кѣилбехъа, аѣтtone хѣожжий. Нагахъ санна, нах parly кІелахъ ховшийна а боцуш, малх совбаѣлла хѣал хІуттуш меттиг нисѣелча, царна тІехула гата лоцу.

Дукха мехкарий гулбелла, иштта дуккха кегий нах баѣхкина меттиг нисѣелча, царан шишша-кхоккха моґла бан безаш хуѣлу. Юѣртара мехкарий хѣалхара моґланехъ охѣаховшу, зудабераш схѣадаѣхкина юрт гена мел хили а, уѣш дІанисбен моґла ловзаран юкѣана гена хуѣлу. Кегий нах дІанисбаларан кеп хІинцца дийцинчунна нийсса бІостанехъа нисло, генара баѣхкинарш хѣалха ховшу, юѣртарниш – мелла а тІехъа оцу моґланашкахъ. Хѣалха ховша гІерташ юѣртарчу кІенташа кийтарлонаш лелийний те? Дегабаамаш хиллий те царний, тІебаѣхкинчарний юккѣехъ? Ца хилла! Ца хилла, уѣш кѣонахий болу дела!

Ловзаргахъ адам дуккха а гулдаларна, дистхиларца аѣтто лахбалар бахѣаненна, синкѣерамехъ санна, кхузахъ лелаш дац йоІ-кІант вовшийн зер-таллар. Кхузахъ кІентан дагахъ дерг йоІе, йоґІан дагара кІантана дІасакхѣхъуш леррина кѣастийна тоба хуѣлу, кІант, йоІ хѣалха дуѣйна а девзаш хиллехъ. ЙоІа, хѣала а айалой, маршалла хаттаран кеп хІоттийча бен, кІанта йоІана тІе хабар дохъуѣйтуш а ца хилла. Вай ойла йича, та-

ханлерачу хьолаца дуьстича, иза доккха ниІмат ма ду.

Синкъерамца дуьстича, кхин цхьа башхалла а ю кхузахь. Кегийчу нехан тхьамдин метта шен шина накъостаца коьртехь Іаш инарла ву, царна хьалхьарчу стоьла тІехь ца хеддаш даар-малар лаьтта. Вай лакхахь хьахийнарг йоцург, царна гІо деш кхин а тобанаш ю: мехкарийн а, божарийн а хелхабахаран раж ларийириг, джухаргийн; пур-стоьпан. Оцу тобанаша хІораммо а дІакхоьхьу шена-шена тІедиллина декхар.

Инарлина а (хІара кеп юкъя яле муха хилла те, аьлла, теллина дац. ХІара юккъехь яржар, оьрсийн бІаьна амалш йовзарца доьзна ду), цуьнан шина накъостана а тІехь декхараллин доккха дукъ Іуьллу. Той долчу дас ловзар инарла векал вина а цуьнан кара дІаделла ду. Цхьана хенахь, тойнан дас инарлина тІедуьллуш хилла пондарча а, зурманча а, вотанча а, пелхьонаш а лахар, дий-цар, кхайкхина балор. Ловзар шен хотІехь дІадахьар, цуьнан дикалла-хазалла гучуялар инарлин корматаллах доьзна хилла. Тахана схьахІуттучу суьртехь, кегийчу нахана шаьш муха лела беза цахааррий, баккхийчарна ловзар дІа муха кхехьа деза цахааррий, вай хІинца йийцина каспах (тахана – профессия, средневековый цех боху маьІна ду) йолчу нехан тоба лахьяларца доьзна-м дац

те аьлла, хета).

Кхин цхьа хIума а ду ловзаргахь къаьсттина гучудолуш – синкьерамах хьаьрчина дуьсуш дерг. Иза хелхар ду. Вай лакхахь ма-аллара, къонаха гонна юккъехь тIаьрзенаш дIаса а кхуьйсусх веттаваларх, цунах хелхар хуьлуш дац. Цуьнан шен кеп, маьIна, орамаш ду; маьIна ду хIора боккхучу коган ларан, лоцучу куьйган, дIасаверзаран, хьовзаран, бIаьрг тохаран. Цхьана гена яханчу хенахь, тахана санна, хелхарна талмажалла дан дезаш ца хилла. Дагахь доллучуьра аьлча, вай тахана «ладугIу эшарш» аьлла цIе тиллинчийн дешнаш массарна а дагахь хууш хилла. Амма таханлерачу денна дукха хьолахь уьш вай дицдина. Наггахь а хир вац оцу мукьамийн дешнаш дагахь хууш.

Нохчийн хелхар кхаа декъе декьалуш ду:

1) мифологема (кхузахь ширачу грекийн мифаш – лабиринт, нить Арианды, подвиг Тесея – дага ца лаьцча, кхетар дац дуьйцучух);

2) хелхар (ша лелийнарг, гинарг, чекхваьлларг дуьйцу цу хелхарехь жимачу стага);

3) дерзор.

Вай дийцинарг кIанта дечу хелхарх дара. Ткъа йоIа дечу хелхаран маьIна тахана а таллаза ду.

Кхузахь дуьйцург билгалдер ду, хелхаран

кепан сурт бIаьрга дуьхьал хIоттийча. РагI тIек-
хаьчча, хелхавала хьалагIаттаво кIант, цул жимма
тIаьхьа хьалагIаттайо йоI а. Иза хьалагIаьттина
яллалц, шеца охьахевшина болчу накьосташца
къастаран, вовшахдовларан кеп хIоттош соцу
жима стаг. Ший а кийча делахь, (синхронно)
дIадодалой, тхьамдий, инарлий волчу «баьрче»
дIахIутту. Цигара дIа аьтту белш хьалха а йок-
кхий, хелхар дIадоладо цу шимма. Цхьаь вукхул
гат а беш, кхо го боккхуш юккье доьду и шиь,
аьрру белшаш чоьхьа а йолуш. Юккьехь цхьа
гIулч йисча, соцунгIа хуьлу. Цхьацца гIулч як-
кхича, и шиь вовшашна ул-улле нисло, амма дIа
а, схьа а дирзина хуьлу. Кхузахь шена тIе тидам
бохуьйтург кхин ду. Аьрру белшашна юккьехь
цхьа кера юккьал бен меттиг йоцуш, 90 ° аьтту
белш хьалхайоккхуш, йоIана тIехьа нисвала таро
йолуш волу кIант, аьрру белш хьалха а йоккхуш,
180 ° хьаьвзий нисло йоIана тIехьа.

Вайна ма-хаьара, кIажий тIехь хьаьвзина гу-
обаккхар магийначех дац, амма кхузахь кIажий
тIехь ца хьовзахь а, хьаьвззий ах гуо-м тосу кIан-
та. Иза эрна дац.

Тахана-м кIанта, ша йоIана тIехьа нис ма
велла, иза шен «тIома кIел» ма лоций. Амма ти-
дам бел, хелхаран цIена кеп хууш волчу воккхачу
стага, ша хелхаволуш, куьг белшал лакха ойу я

ца ойу. Цо иза дийр дац. Буй банза куыг а, голехъ саттийна пхъарс йоЫан букъа тІехъахула хъа-
ладохуыту, тІаккха кога буыхъара хІутту кеп а
йой, йоІа ког баккхале, охъадохуыту, юха хъала
а ца ойу гуо бастталц. Тидам бер вай хІинца: йоІ
хъалха, кІант тІаыхъа, юкъара арадолуш го и шиы,
амма тІема кІел лоций-м ца хуылу йоІ. ХІинца
йоІа воккху кІант юккъера ара. Ша тхъамдина
хъалха нисвелча, иза соцунгІа хуылу, йоІ, инарли-
на хъалха дІайоыдый, соцу. Вай дуыцу хелхаран
шолгІа дакъа тІаккха долало.

Гуо хъовзочу хенахъ кІант боларца воыду
гонна юкъа (тІехъара ког хъалхабоккхуш дерг ду
иза). Хелхаволучу хенахъ стаг адам хилла ца Іа,
цуынгахъ долчух «сокральное состояние» олу. Гуо
бостучу хенахъ болар а хийцало цуынан – сайн
болар (хъалха баылла ког кхин а жимма хъалха
тосуш). Иза нохчашна юккъехъ бен ца гина суна.

Хелхар дерзоран а ю, хІотто бух а, лаца тІам
а болуш, шен кеп. Тахана гІалахъ самодетельни
кружокехъ Іемина йоІ, юыртан ловзарга нисъел-
лачохъ, айина куыгаш а долуш, къаыхкина йоы-
ду говр санна, юха а хъоыжуш, йодий, шен метта
охъахуу. Иза нийса дац. Куыгаш охъадахийтар
– кІантана а, цигахъ мел нисвеллачунна а хаам
бу, йоІа шен хелхаялар сацийна хилар. Цул тІаы-
хъа а ца йоыду иза шен метте. Шеца хелхаволуш

хиллачо, инарлина хьалха сецначул тӀаьхьа, шена корта таӀош баркалла аллалц соцу, цхьаболчарам и баркалла тхьамдина олуш ду, олу. ТӀаккха цхьаьний (синхронно) шаьшиннан метта доьдий, кӀант – хьалха, йоӀ – жимма тӀаьхьа, охьаховшу.

Вай лакхахь хьаха ма-дарра, нохчийн лозаргахь, патарми чуьра молха доьхкина а, совгӀатна хӀума охьа ца юьллун дӀавоьдуш ца хилла. Вай кхузахь буьйцуьрш шуьне кхайкхинаьрш бац. Царна хьалха-м ши декхар Ӏуьллийца – совгӀатдар, нус гучуйоккхун, мотт бастийтар. Билгалдан догӀу, несе кховдош дерг цуьнан хилар. ТӀаьхьо цо иза марнене кховдийча, бегӀийла ду. Амма кхин а оьзда хир ду, нагахь марнанас иза несехь дитича («Сан бӀаьрг, кхетам тӀе ца кхочун дукха хӀума ду хӀинца юкьахь лелаш, вай юьхьӀаьржачу хӀотта тарлучуьнга хьовзор ахь»).

Ловзарга нисвеллачу жимачу стаге «хӀете-вете а хӀума таса еза ахь», бохург, нохчашна юкьара дӀадаьккхина. Цуьнан бахьана, суна хетарехь, вайна сих-сиха тӀехӀуьттуш долчу халачу хьелаша кегий нах ловзарх херабахарехь ду. Иза а вайн оьздачу дайшкара ца даьлла хьаьнгара дера дара?!

С.-М. ХАСИЕВ,

этнограф

Нохчийн Іадатех

Хьаша ларар, цуьнан сийдар

Іадаташ — иза кьомо еххачу хенахь нисъеш, тоеш, массара а кьобалъеш, ларъяр массарна а тІедужуш, шатайпа юкьаметтигаш, уьйраш ю. Масала, хьешан сийдар, иза ларар, иза ларвар, массара а кьобалдеш, хІораммо а, шен доьзалан санна, терго ян езаш, кьоман Іадатех цхьаь ду. Амма дац иза цхьанхьа а дІаяздина, «закон» и ду аьлла, охьадиллина. Хьешана а, хІусамдена а юккьехь хила йогІуш йолу, кьомо тІеэцна уьйр-юкьаметтиг ю иза. Шина а агІоно ларъян езаш: хьешо а, хІусамдас а.

Оьздачу хІусамдас даима а дагахь латтош, ойла еш ду, нагахь хьаша-да, вогІу-воьдург чувагІахь хІун дийр ду, бохург. Цунах терра йолчу ойланца Іалашбо уьстагІ, котам, даьтга, кІалд, моз, хьешана шун хІотто аьтто бен болу кхийолу хІума. Цул сов хьешан говрана хьалха йилла йол, гІодмийн цІов хилийтар а шена юьхькІам лоруш хилла нохчичо.

Ткьа доллучул а коьртаниг хьешана тешаме, комаьрша шен цІийнан тхевна кІело а, цунна хила тарлучу кхерамах иза ларвар а хилла. Цунна тІедоьгІна хилла хІусамдас, нуьйран луйта ло-

ций, хъаша динара воссор. Хъаша хъалха а вок-
кхий, цунна хила мегачу кхерамна шен дегаца
иза хъулвеш, тлаьхьахIуттий, цIа чу вахар. Ткъа
кхано хъаша дIаваха воьлча, хIусамда хъалха а
волуш, хъаша тIаьхьа а волуш аравалар. Амма
иза дац, баккъал а хъаша кхерамехь велахь, ишт-
та, я иза маьрша велахь, цуьнца кхечу тайпана
гIиллакх лело деза бохург. Муьлххачу а хъешаца
лело дезаш, хIора а нохчичун цIийх дIадоьлла а,
лело догIуш а гIиллакх ду иза. Иштта хъешана
еш йолчу тергоно хъешана синтем ло, паргIат
хуьлубуйту, марзо ло.

Хъеше хаттарш дар товш ца лерина вайнаха.
Цунна товш долу хабар дийцар, велавелла, век-
хавелла хIусамда, хIусамнана хилар оьздачех ду.

«...Беркат шорта хуьлда хьоьца!

Воссал динара хъаша хьо!» –

Олуш, ондда луйта лоций,

ХIусамдас со вассаво.

«Дела ва хьо могаш-маьрша!

Ма гIелвелла хир ву-кх хьо!

Кху тхан тишчу хIусмах вашахь,

Даккхахь тхьоьца дийнна шо!» –

Олий, йоблуш дуьхьал йоглу

Нохчийн сийлахь цIеннана

Шарахь цаьрца Iан дог доглу

Ваха деззашехь сан кхана.

А. Сулейманов, «Дог дохден цIе»

Нохчийн Iадатехь хила доглучу кепара хьаша ларар хIусаман дена сийлахь ду. Амма и Iадатларцаделларг я ларцадинарг юкьаралло сийсазвеш кхайкхош, я таIзар деш, я гIуда тухуш меттигаш ца нисло. Бакъду, стеган сий довр долуш, наха емалдеш, пхьобханахь дуьйцуш хилла хьаша тIецаэцар (неI-кор цаделлар, хьошалла дика Iацар). Дикка хьалха яханчу хенахь, цхьана лаьмнийн юьртахь, Iодда цIе йолчу стеган хIусамехь хьулвелла хилла цхьа чIир хьаьрчина стаг. Мухха а и шайн чIир йоллу стаг цигахь хилар, иза муьлхачу оти чу вуьжу а хиьна, буьйсанна кIело йина чIирхоша. Билггал шайн мостагI тарвелла цара тоьхначу тоьпо хIусамден ялх кIантах цхьаь вийна.

Йоккха хIобттинчу тезетахь юкьаваьлла Iодда.

— Во Хьенех! — цIе йоккхуш, кхайкхина иза лурвоьлла шайна тIевоьссинчу стаге. Тезетахь лаьттаху нахалахь, юьстах таьIна лаьтташ хилла лурвоьлларг. Иза схьа а вехна: — Хьо кьайла а ма

вийла, юѣстах а ма теѣа, хѣара тезет дѣаялалц,
хѣо хѣокху кертара волуш санна, кхузахъ хила.
Цул тѣахѣа, хѣайн говра а хайй, хѣайн цѣа гѣо.
Шайн юѣрта хѣо кхачча, говрара ца вуссуш, герз
юкѣахара ца доккхуш, хѣайн хѣусаме гѣо. Хѣара
сайн кѣант ас дуѣхѣалвахийти оцу хѣан карах вел-
ла хиллачу стагана. Нагахъ цара хѣинца хѣо вехъ,
церан мостагѣалла соѣца хир ду.

Иштта доккха собар кхаччна, шен хѣешан
сийдинчу кѣонахчун – ѣоддин, цѣе хѣинца а йи-
цѣйна яц наха.

Кхузахъ масех дош ала лаѣа стаг лурволарх.
Нохчашна а я кхидолчу лаѣмнийн кѣаѣмнашна а
юккѣехъ хазахета, сонталлина стаг вуѣйш меттиг
ѣаламат кѣезиг еѣна. Дукха хѣолахъ дош-дашера
даѣлча, оѣгѣазло хѣалха а ѣолий, дужуш хилла и
доккха зулам. Меттиг я шу кѣовсий, леташ, стаг
вуѣйш нислуш хилла. Зуда ядийначохъ я зуда
ѣитина дѣаяхийтар хилча, цунна цхѣа ницкѣ бар
нисделча, цу юкѣа маслаѣатал хѣалха довхой дуѣ-
хъ-дуѣхѣал нислой, стаг вер хуѣлуш хилла. Ткѣа
зулам хилла а даѣлла, стаге луралла кхачча, цо
шена хѣулвала юрт а, хѣошалгѣа восса хѣусам а
лохуш хилла. Чѣир лохуш верг а, шен са дадийна
леларг а юкѣараллин цхѣа шатайпа долчу леха-
машца нисвала везаш, ѣадато тоѣхначу зила чохъ
саца везаш хилла. Цу декѣехъ дийцарш дан хѣов-

сур ду вай кхул тІаьхьа, шен хенахь.

ХІинца кхин дІа а хьаша-да нохчаша ларарх долу кьамел до вай. Нохчийн Іадат лардар я цалардар «юридически» ницкъ болуш хулий дІахІутту шен цхьана билггалчу хьелашкахь. Масала, хьешан Іуналла дарехь хІусамдас ялий-тина ледарло бахьанехь цхьа зулам хиллехь, хьешана эшам хиллехь, аьр вай, хьешан говр яйнехь я цхьамма иза лачкьийнехь. Иштта эшам, Іадатан лехамашца, хІусамдех хьарчо тарло. Бехкечо шен лаамехь шегга доьхург кхочуш ца дахь, лехамбечо дов кхиэле дуьллур ду. Кхиэлахой хила тарло наха лоруш, дахаран зеделларг долу ши-кхо стаг. Цара шен лехам нийса хилар чІагІдича, дов хьедан бакьо ю лехамбечун. Іадатан некъаца кьастам биначу кхиэлан сацам кхочушбайтар лехамбечунна шена тІехь ду. Шен гергарчийн гІоьнца ницкъ дуьхьалбоккху лехамбечо шен довхонна. Иштта хиллачу девнан чаккхе ирча хиларна кхерам тІехІоьттича, харцлуйчун гергарчу наха а дІахьедо цуьнга шаьш резацахилар. Харцлер сацаде, олу цара.

Эцна балош болу етт довхачу дийнахь Борзе-юьрта кхаьчча, стеган карара а баьлла, бедда хьун чу бахана хилла. Болчу дена иза ца карош масех де а даьлла. ТІаккха вахана аьттан да юьртан маьждиге. Юьртан моллас, дика ла а

добгІна, аьлла:

— Хезий шуна, нах! ХІокху стеган етт байна.

Барзо биънехь а, вайн кхузара борз ю иза, къуьно лачкъийнехь а, вайн къу ву иза. ДІабала беза вай кхуьнан етт.

Эццахь наха тесначу ахчанах шиъ етт эццал хІума вовшах а кхетта, реза хилла дІавахна, боху, етт байнарг.

Кхузахь а гуш ду, мел сий дина юьрто шайн юьрта веанчу хьешан.

Муьлххачу а юьрта стаг кхачарх, цу юьртахь вевзаш стаг цуьнан цахиларх, муьлххачу а хІусамехь саца бакъо ю хьешан. Делахь а генара веанчо, ша лелочу гІуллакхе, арабаьккхинчу некъе хьожжий, лоцуш хилла юьртахь шена саца меттиг.

Юьртахь поппаран белхи я зуда ялийна деш ловзар делахь, цига хьаша кхаьчча массеран а самукъадалар алсамдолу. Синкъерамехь хьаша велахь, цунна товш долу къамел до. Шега хьешо сакъера аьлча, реза хуьлий, дехарна жоп ло муьлххачу а йоІа. Хьешо шена хазахетта йоІ къасттолц, юьртарчу кІенташа шайн дог лаьттаху йоІе дехар ца до. Шайн хьешан самукъадаккхаран Іалашонца цунна синкъерам беш гІиллакх а ду вайн.

Дуккха ду дийцарш хьаша ларарх, цуьнан

сийдарх. Къаьсттина хъаша дукха лаьтташ хилла некъана уллехь йолчу ярташкахь. Оьздачу гIиллакхах ца бухуш, гIеххъа йолу халонаш ловш хилла цу яртийн бахархоша.

Цкъа хIокху тIамехь, иттех шо хьалха 2000-чу шеран шийлачу январан хьалхарчу дийнахь а, буса а деттачу герзийн, яккхийчу тоьпийн, кеманийн хьере гIовгIа ца лалуш, махках бовла дагахь Шуьйтара охьагIоьртира ши эзар гергга вахархо. Инарла Шамановс пурба делла хиллера цхъана дийнахь «коридор» яла. Амма оццул дукха нахах лаьттачу колоннех, Iаьнан доцачу дийнахь, ах нах а чекх ца бовлабелира Чуьйрин-Эвла уллехь йолчу блокпостах. Автобусах, машеналатийна латто бензин кхоош, нах шелоно гIелбинера. Мархийн тIаьххъара денош дара. Мацалло а гIелбинера нах. Постах чекх ца бевлларш юха Шуьйта буйса яккха хьалагIоьртира. Амма ерриг а бохург санна, Дуби-Эвлан бахархой некъ лаьцна лаьттара. ХIорамма а чукхойкхура буйса яккха нахе. Саца резахилла мисканаш дубиэвлахоша къуьйсура. «Со кхузахь лаьтта ши-кхо сахьт хир ду, суна вайита пхиь», «соьца вайита итт», бохуш, цара шайга-шайга кхойкхура нахе.

Тхо иттех сов стаг хир вара Довлаев Iумар волчу воьссинарг. Шелбелларш бохбелира, токхечу дааршца бузийра, йовхачу чохь паргIатбевл-

ла, цхъа хаза буйса оха яккхира.

— Мискъалзарраттал дина дика кьемат-дийнахь карор ду, аьлла ду Къуръанчохь. Оцу мискачу нахана гаддайна еанчу шийлачу буса дубизвлахоша дина хьошалла Дала шен кьинхетамца ялсаманихь карадойтийла царна.

— Къена вахча, къа дисна, хъаша вахча, бехк бисна, олуш ду вайнехан. Вуьшта аьлча, оьшу Луналла а ца деш воккха стаг давахча (велча), къа хир ду. Дан деза хьошалла ца деш стаг давахийтича, бехк а, эхь а дуьсур ду, бохург ду иза.

Вайнехан хъаша-да ларарх долу адат мел сийлахь ду а, иза наха лардарх а дийца дуккха а хир ду. Уьш хъехо а, дийца а деза вай кьоначарна. Хара вайн къамел дерзош суна газетдешархойн тидам тебахийта лаъара цхъана хуманна. Адамийн бакьонаш ларьеш учрежденеш а, адамашна кхерам ца хилийтарна едалан органаш йоцуш, муьлхха а нохчи, боллучу а махкахь лела маьрша а хилла, цул сов шен юьртара араваьллачул таьхъа, юха шен юьрта верззалц, хъаша аьлла це йолуш, сий лардеш, йоллучу а юкьаралло лалашвеш, хилла: мацвеллехь, даа-мала луш, шелвеллехь, гелвеллехь шайн хусамехь паргато луш, сингаттам беллахь, оьшу накьосталла деш.

Цуьнан тидам бича, ойла цанло, даг те-

хь дозалла дар, воккхавер хуьлу. Веза Воккхачу
АллахI-Далла хастамаш бан лаъа, нохчийн къам
оццул оьзда а, гIиллакхе а кхолларна. Цу къомах
вайх хIора а хиларна.

И. АТСАЛАМОВ

Корректор
Т.И. Бураева

Подписано в печать 04.03.11.

Формат 84x108 1/32.

Бумага офсетная. Гарнитура Times. Печать офсетная.

Усл. печ. л. 1,68. Тираж 999 экз. Заказ № 0408

ФГУП «Издательско-полиграфический комплекс
«Грозненский рабочий»

ЧР, 364026, г. Грозный, ул. Интернациональная, 12/35.

